TURKISTON O'LKASIDA DINIY-ISLOMIY TARBIYA MUASSASALARI

Bozorov Ulug'bek
Buxoro viloyat Jondor tuman 41-maktab
ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari
Bo'stonova Zilola. Zilolabostonova
Buxoro viloyat Jondor tuman 41-maktab tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya : *Turkiston o`lkasida diniy-islomiy tarbiyaviy muassasalar va pedagogik fikr taraqqiyoti, Turkistonda chorizm maktab siyosatining boshlanishi, Turkistonda rus tuzem maktablari va matbuot., Turkistonda jadidchilik ma'rifati va ta'lim – tarbiya;*

**Kalit so`zlar:** *turkiston, ta`lim, tarbiya, jadid, chorizm, pedagog, xalq, maktab, diniy, o`qitish, oliy, madrasa, masjid, savdo-sotiq, diniy falsafa, hunarmandchilik;*

XIX asrning o`rtalarida Turkiston o`lkasida boshlang`ich ma'lumot beradigan maktab hamda o`rta va oliy diniy ta'lim beradigan madrasalar mavjud edi.

Maktablarning aksariyati, shu jumladan, qishloq maktablarining ko`pchiligi diniy va ta'lim beruvchi eng oddiy boshlang`ich maktablar edi, xolos.

Bu maktabda machitlarning imomlari, savodxon mullalar dars berardilar. Bunday maktablarda o`qitish eng oddiy diniy vazifalarni o`rgatish bilan, ya'ni arab tilida yozilgan Qur'onni o`qishni o`rgatish, har bir musulmon uchun zarur bo`lgan asosiy vazifalarni bildirish bilan cheklanadi.

Shahar maktablarida diniy ta'limdan tashqari, umumiy ta'lim elementlari - yozish va hisoblash yo`llari o`rgatilar, xalq orasida mashhur shoirlarning she'r va g`azallari o`qitilar edi. Odatda, bunday maktablarning o`quvchilari badavlat oilalarning bolalari edi.

Ular o`qishni tamomlab, olgan bilimlarini savdo-sotiq ishlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida qo`llar edilar, ba'zilari qo`shimcha ta'lim olib, xattotlik kasbi bilan shug`ullanar, ba'zilari madrasaga kirib o`qishni davom ettirar edilar.

Oliy diniy maktab bo`lgan madrasada o`rta asrlarga oid diniy falsafa va musulmon xuquqlari, arab tilining grammatikasi va mantiq ilmlaridan dars o`tilardi.

Madrasani tamomlab chiqqanlar imomlik bilan shug`ullanish va qozixonalarda ishlash xuquqiga ega bo`lar edilar.

Maktab va madrasalarda asosan o`g`il bolalar o`qitilar edi.Shaharlardagi diniy maktablarda ba'zi domlalarning xotinlari - otinoyilar qizlarni ham o`qitish bilan shug`ullanar edilar.

Maktab va madrasalarda dars o`zbek, arab va fors-tojik tillarida olib borilar edi. Musulmon maktablarida ta'lim tizimi 5 toifaga bo`lingan edi:

1. Quyi maktab - bu maktablarda o`g`il bolalarga savod o`rgatilgan (4yil).
2. Halilxona maktabi - (namoz) yod oldirib o`rgatilgan.
3. Qorixona - Qur'on yod olingan.

4. Maktab internat - o`rta madrasa bo`lib, bu maktabda ham diniy, ham dunyoviy fanlar o`qitilib o`rta ma'lumot berilgan.

Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan so`ng maktab va madrasalarda ba'zi o`zgarishlar yuz berdi. Musulmon maktablari uchun bosmaxonada chop qilingan darsliklar paydo bo`ldi. Qozonda bosmaxonada nashr qilingan Qur'on va xaftiyaklar, Xindiston va Erondan shoirlarning litografiyada chop qilingan to`plamlari keltirilgan, Toshkentning o`zida ham maktablar uchun darsliklarni litografiya usulida nashr qilish yo`lga qo`yildi. Mustamlaka ma'muriyati mashg`ulotlar o`rta asr tartibida olib borilayotgan musulmon maktablarining ishiga aralashmas edilar. Ammo maktablarda rus tilini rag`batlantiruvchi choralar ko`rishga ham harakat qilinardi.

Natijada mahalliy yoshlar rus tilini o`rganishga ko`proq e'tibor bera boshladilar. XX asr boshlarida esa madrasalarda rus tilini o`qitish joriy qilinsin, degan ko`rsatmaga binoan 1913-1917 yillarda ba'zi madrasalarda rus tilini o`qitish joriy qilindi.

Eski maktablarda ham ba'zi o`zgarishlar sodir bo`ldi. Rus tuzem maktablari hamda yangi xil maktablarning ta'siri ostida ba'zi eski usul maktablarda birmuncha yangiliklar joriy qilindi-litografiyada birmuncha yangiliklar joriy qilindi, qizlarga o`qitishni o`rgatish bilan birga yozishni ham o`rgatishga kirishildi. Bu yangiliklarga ko`ra o`zbek maktablari hayotida katta o`zgarishlar ro`y berdi.

Asrimiz boshlariga kelib, Turkiston o`lkasidagi yirik markaziy shaharlarda oliy ta'lim maskani hisoblangan quyidagi madrasalar - Buxoroda-80, Quqonda-40, Samarqandda-22, Marg`ilonda-28, Toshkentda-17, Xeva xonligida-130 mavjud bo`lib, ularda 400 dan 5000 tagacha talaba tahsil olar edi. 1906 yilga kelib, birgina Samarqand viloyatining o`zida 1510 ta musulmon maktabi bor edi, ularda 1482 o`qituvchi 12740 talabaga saboq berilgan.

Umuman olganda Turkiston o`lkasida 1905-1906 yillarda 5290 ta maktab bo`lib, ularda 70955 talaba ta'lim olgan.

Bu davrga kelib mahalliy fukaro bolalaridan ilmli kishilar tayyorlash maqsadida Xeva xoni Sayid Muhammad Raximxon Boxodirxon soniy - Feruz (1844-1910y.) katta ishlarni amalga oshirdi. Bevosita uning tashabbusi bilan 1844 yili o`z saroyida maktab ochilib, bu maktabda rus o`qituvchisi va Mirzo, Rahmonquli qori kabi mahoratli ta'lim-tarbiya ustalari yoshlarga bilim berish ishlari bilan shug`ullandilar.

Feruz farmoniga muvofiq 1904 yilning 10 noyabrida Urganchda birinchi yangi usul maktabi ochildi. Unda Xusayn Kushaev degan Turkiyadan kelgan o`qituvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya bera boshladi.

Xusayn Kushaev 1906-1907 o`quv yilida xonlikda ilg`or ma'rifatparvar kishilarning istaklarini hisobga olib, Urganchda qizlar maktabi tashkil qildi. Fero`z unga xomiylik qilib, xazina hisobidan maktab uchun alohida mablag` ajratib berdi.

Feruz xomiyligidagi bu maktabda Xusayn Kushaevning turmush o’rtog`i Komila Kushaeva qizlarga bilim bera boshladi.

1909 yilga kelib, Fero`z kul ostidagi madrasalar soni 130 taga etib, undagi mullavachchalar 2300 kishidan ortib ketdi.

Feruz Xeva ziyolilari orasida nufo`zli o`rinni egallagan Komil Xorazmiyni Toshkent shahrida gimnaziya va maktablardagi o`qitish usulini o`rganib kelishi maqsadida safarga jo`natadi. Safardan qaytgach Komil Xorazmiy bu sohadagi ishlarni anchagina jonlantirib yubordi.

Mazkur maktab o`quv dasturi hamda rejasiga - riyoziyot, tarix, jug`rofiya, tabiat, ro`s tili, mahalliy savod (ona tili) va islomshunoslik fanlari o`qitish belgilanadi.

Mashg`ulot jarayonida Sharq mutafakkirlari - Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Sa'diy-Sheroziy, Mashrab, Sufi Olloyor kabilar bilan bir qatorda rus shoir, yozuvchilarining asarlarini o`rganildi.

Shuningdek u, vohada san'at, maorif va madaniyat rivojiga rahnamolik qilib, saroyda “Podshoxi zamon tipolitografiyasi” ni tashkil kildi.

“Litografiya” - yunoncha so`z bo`lib “Litos”-tosh va “Grafos”-yozaman degan ma'noni bildiradi. Bu atama o`zbek tilida toshbosma tarzida qo`llanib kelingan.

Feruz saroyidagi bu toshbosmaxonada ilk bor Abu Nasr Farobiyning “Nisobus-sibiyon” (Bolalar nasibasi), Alisher Navoiyning “Hamsa” asaridan parcha, ”Xayrat ul-abror” dostoni, Shermuhammad Munisning “Munis ul-ushshok” devoni, Yokubxuja ibn Ibroximxujaning “Devoni xolis” to`plami, Fero`zning “Devoni Feruz” va boshqa unlab asarlar nashr etilgan.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo zaminida Temuriylar xukmronligi inqirozga yuz tutgandan keyin, bu o`lkani qo`lga kiritish uchun jahonning ko`pgina mamlakatlari harakat qildilar. Ana shulardan biri chor Rossiyasi edi.

Rossiyaning bosqinchilik yurishi XIX asrning 2-yarmiga kelib, Buxoro amirligi, Xiva hamda Quqon xonliklari edi.

Bu uch mustaqil davlat o`rtasidagi o`zaro ziddiyatlardan foydalangan rus davlati Markaziy Osiyoni bosib olish uchun qulay sharoit etildi, deb hisoblab xujum boshladilar va dastlab Kozog`istonni o`zlariga tobe qildilar.

So`ngra Kozog`iston orqali 1864 yilda Turkmaniston, Chimkent, Avliyo otani, 1865yilda Toshkentni zabt etdilar. 1867 yilda Ettisuv viloyati, 1868 yilda Samarqand, 1876 yilda Farg`ona viloyati Rossiya qo`liga o`tdi.

1876 yil 19 fevralda podsho Aleksandr II Qo`qon xonligi tugatilganligi to`g`risida buyruqqa imzo chekdi. 1885 yilga kelib Markaziy Osiyoning hamma erlari Russiya tasarrufiga o`tadi va ulkada Turkiston general gubernatorligi tashkil etiladi. Shu bilan Markaziy Osiyo mustamlaka davlatiga aylantiriladi.

Turkiston ulkasi Rossiya tomonidan bosib olingach, chor ma'murlari ming-minglab rus oilalari Markaziy Osiyoga ko`chib keladi. Farg`ona viloyati, Sirdaryo, Samarkand va boshqa viloyatdagi (shaharlar) mahalliy dexqonlarning serunum erlari tortib olinib, ularga beriladi.

Rus muxojirlari Turkiston general-gubernatorining farmoniga binoan o`lkada rus maktablari, rus tuzem maktablari, gimnaziya kabi maktablarni ochish va bu maktablarni kengaytirish hisobiga mahalliy maktablar, maktab madrasalarni siqib chiqarish maqsadida maorif isloxotini o`tkaza boshladilar.

Bu bilan go`yoki, ular Markaziy Osiyo aholisini savodxonlik darajasini oshirmoqchi bo`ldilar va har bir qilingan ishni bo`rttirib ko`rsatishga urindilar.

1917yilgi tuntarishgacha 21% savodxon bo`lgan o`lka aholisini, yoppasiga savodsiz edi, deya kamsitishga o`rindilar, quruq buxton yog`dirdilar.

O`lka aholisini savodxon qilish uchun eng avvalo rus, rus tuzem, gimnaziya kabi o`quv maskanlari kerak, madrasa va “usuli qadimiya” eski usul maktablarida, otinlar maktablarida savod chiqarib bo`lmaydi degan siyosatni yurgizishga harakat qildilar.

Bunga biz 1897 yildagi Rossiya tomonidan o`tkazilgan aholi ro`yxati ma'lumotlarini ko`rsatishimiz mumkin.

Masalan, o’sha aholi ro`yxatida qayd etilishicha, Markaziy (O`rta) Osiyo aholisining savodxonlik darajasi quyidagicha belgilangan:

Tojiklar - 99,5% savodsiz

Qirg`izlar - 99,4% savodsiz

Turkmanlar - 99,3% savodsiz

O`zbeklar - 98,4% savodsiz

Qozoqlar esa -97,9% savodsiz deb hisoblangan.

Bu ko`rsatkichlarning barchasi uydirma edi. Aslida Turkiston o`lkasi xalqlarining savodxonlik darajasi chor Rossiyasi aholisining savodxonlik darajasidan past emas edi.

1776-yilda Markaziy Osiyo tumanining general-gubernatori xuzurida Turkiston o`quv yurtlarining maxsus Boshqarmasi tashkil etilgan bo`lib, avvalo, ruslashtirish siyosatini amalga oshirish vazifasi uning zimmasiga yuklatilgan edi.

Tegishli davlat xujjatlari bilan maktablarning ish tartibini belgilab va maktab idorasi organlari o`z maqsadlarida mustahkamlanib olgach, chorizm o`qituvchilarning faoliyatini injiqlik bilan sinchiklab nazorat qilish tizimini to`xtovsiz oshirib bordi.

1814 yilda Qo`qon xonligi qishloqlarini kezib chiqqan poruchik F.Nazarov bunday deb ezgan edi: "Qo`qon va butun Qo`qon davlati paxta ekini va ipak daraxtiga to`lib yotibdi, hamma yoqda paxta ekilgan dalalar ko`zga tashlanadi, undan qo`qonliklar mato tayyorlab, uni buxoroliklarga rus tovari: temir, qunduz, dengiz orti mushugi, po`lat va xokazolarga ayirboshlaydilar”.

Shuningdek, o`zbek xonliklarida oltin, kumush, rudalar va shu kabi foydali qazilmalar olinar edi. Rossiya mana shunday boy o`lkani bosib olishni asrlar davomida niyat qilib kelar edi. Ular o`z niyatlariga XIX asrning ikkinchi choragida erishdilar.

1884 yil 19 dekabrda Toshkentda, ”eski shahar” qismida sinab ko`rish uchun birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan edi. 10 yillardan keyin Toshkentda bunday maktablar soni 4taga ko`paydi.

Bu tipdagi maktablar o`lkadagi yirik shaharlar hamda qishloqlarda ham tashkil etila boshladi. Ulkada rus, rus-tuzem maktablari ilk bor XIX-asrning 70-yillarida yuzaga kelgan bo`lsa, 1904 yilga kelib ularning soni 57 taga etdi.

Savol to`g`ilishi mumkin, Turkistonda jadidchilik harakati qachon kelib chiqqan va u nimaga asoslangan edi.

Masalan, XIX-asrning boshlarida Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo`la boshladi.

Shunday islohot tarafdorlarini jadidlar, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshladilar. Usha davrlardan boshlab bunga qarama -qarshi turgan oqim, ya'ni feodal-o`rta asrchilik, diniy fanatizm ruhida bo`lgan kishilarni esa qadimistlar, deb atay boshladilar.

XIX-asr boshlarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g`oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr Al Kursaviy turgan edi, qadimistlar esa ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar.

XIX-asrning 50-60-yillarida diniy isloxotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida Buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), G`ijduvonlik domla Fozil, Mo`minjon Vobkandiy, mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turar edilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdori ekanliklarini yozadilar.

Islohotchilar raxnamosi Marjoniy o`zining dasturida quyidagi 6 asosiy masalalarini qo`yadi:

1. Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o`zlari erkin fikr yuritsinlar.

2. Birovning birovga ko`r-ko`rona ergashishi qat'iy man qilinsin.

3. Madrasalarda o`qitiladigan xoshiya va shrk kabi quruq mazmunga ega bo`lgan va madrasa o`quvchilari uchun foydasiz bo`lgan hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin.

4. Madrasalarda Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o`tilsin.

5. Arifmetika, tarix, jug`rofiya, tabobat, xandasa, mantiiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o`qishga qarshilik ko`rsatilmasin.

6. Har bir ishda musulmonchilikni Muhammad alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko`zda tutilsin.

Marjoniy va uning tarafdorlari bo`lgan usha davrning jadidlari musulmon taraqqiyparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan bir qatorda qadimiy islom madaniyati davridagidek dunyoviy darslarni o`qitishni shart qilib qo`ydilar.

Biroq, qadimistlar va amirning reaktsion siyosati natijasida ta'kibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo`ldi. Uning maslakdoshlaridan ko`pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va'da berdilar.

XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko`p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi.

Agar lo`nda qilib aytsak, jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan:

1. Diniy tasavvuf va fanatizmga qarshi kurash.

2. Diniy aqidalarga asoslangan o`rta asr maktablari o`rniga Ovrupo qabilidagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o`qitishga moslangan yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini isloh qilish.

3. Jadidchilik g`oyalarini keng xalq ommasiga etkazish niyatida yangi o`zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot xurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish.

4. Xotin -qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo`li bilan ular taqdirini o`zgartirish va oilada islohot o`tkazish.

5. Mahalliy boylar va savdogar axlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir xuquqda bo`lishi, mahalliy amaldorlarning chor xukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurash. Shu yo`l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish.

Birinchi marta jadidchilik Qrimda paydo bo`ldi. Uning asoschisi asrimiz boshlarida turkiy qavmlarining chinakam jafokashi va iftixori Ismoilbek Gaspirali hisoblanadi.

1884 yilda Gaspirali muhim ishga qo`l uradi. U o`n ikki bolani yangicha usul- “usuli jadida” bilan o`qitishga kirishadi. Va 40 kun ichida burro savodini chiqaradi. Imtihon tashkil qilib bolalarning ota-onalarini taklif etadi. Chetdan kishilar kelib ko`radilar. Hamma bir og`izdan “usuli jadida” ning beg`iyos imkoniyatini e'tirof etadi.

Gaspirali “usuli jadid” bilan o`qitishning qoidalarini shunday tushuntiradi:

1. Butun alifboni birdan o`rgatish og`irdir. Ibtido (boshda) uch, besh harf o`rgatib borish (yengil)dur.

2. Birinchi darsdan shogirdlari yozishni boshlamasliklari darkor.

3. Darslar muayyan soatlarga, qismlarga ajratilib o`rgatilishi lozim.

4. O`quvchi bir darsni o`zlashtirmaguncha ikkinchisiga o`tilmasligi kerak.

5. Harflar bilan tanishtirganda, ular xaqida kengroq ma'lumot berilgani ma'qul.

Bolalarni har olti oyda imtihon qilish, yil oxirida sinfdan sinfga o`tkazish, o`zlashtirmaganlarni sinfda qoldirish ko`zda tutiladi.

Darslar har xil va har biri yarim soatdan bir soatgacha bo`lishi mumkin. Darslar orasida tanaffuslar bo`lmog`i kerak.

Bu maktablar uchun “Xujai sibyon” asosiy darslik bo`lib hizmat qilar edi. 1910 yilgacha 27 marotaba nashr qilingan.

Lekin gap shundaki, u Russiyadagi musulmonlar ma'naviy olamining barcha jihatlarini- madrasani ham, matbuotni ham, ilm-fanni ham o`z ichiga olar va eng muhimi, ularning hammasi turmushga nechog`lik daxldorligi, zamonga hizmat qila olishi asosiy mezon qilib ko`zda tutilar edi.

Ismoilbek Gaspiralining nomi Markaziy Osiyoda ham ma'lum va mashhur edi. Xususan, XX-asr boshlaridagi Turkiston, Buxoro va Xivaning sakkiz millionli xalqi milliy ongida yuz bergan o`zgarishlarda uning buyuk hizmati bor deyishga to`la xaqlimiz.

Gaspiralining g`oyalari Markaziy Osiyoga keng tarqaldi:

Buxoro, Samarqand, Fargona, Namangan, Qo`qon, Toshkent kabi o`nlab shaharlardagi ziyolilar guruhi jadidchilik harakatiga bosh-qosh bo`ldilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR;

1.Google.com
2.Ziyonet.uz
3.Eduportal.uz